

تأثیر دنیای مجازی بر حقوق خانواده

اعظم کرمی قره‌قشلاقی^۱، عبدالرضا علیزاده^۲، سیدعلی علوی قزوینی^۳

چکیده

زمینه و هدف: توسعه فناوری و ارتباطات (ICT) تحول عظیمی در روابط انسانی گذارده است، به نحوی که بنیادی‌ترین نهاد اجتماع برای حفظ خود و کارکردهای خود در مقابل دگرگونی ناشی از تغییرات، با آسیب‌های فکری، اخلاقی، جسمی، فرهنگی و اجتماعی مواجه گشته است. در مقابله با این آسیب‌ها، فرهنگ‌سازی در شناخت و نوع استفاده صحیح از بستر دنیای مجازی تحت عنوان ارتقای سطح سواد رسانه نقش کلیدی را ایفا می‌کند.

روش: این پژوهش کیفی و به لحاظ هدف، کاربردی و از نظر گردآوری اطلاعات به روش اسنادی، منابع مرتبط با موضوع انجام شده و اطلاعات به دست آمده به صورت توصیفی-تحلیلی مورد تحلیل قرار گرفته است.

یافته‌ها و نتایج: این پژوهش به بررسی عملکرد دنیای مجازی از بُعد مثبت و منفی بر نهاد خانواده پرداخته است. در تبیین عوامل جامعه‌شناختی آسیب‌زا تغییر هویت، انزواطلبی، تغییر سبک زندگی ناشی از ناهنجاری‌های اخلاقی، اعتیاد به دنیای مجازی، نقض حریم خصوصی و... را از عوامل منفی تأثیر دنیای مجازی بر خانواده دانسته است. پاسداشت حقوق اعضای خانواده، سایر افراد و در نهایت، ارتقای جامعه منوط به تقویت قوانین ماهوی و شکلی متناسب با بستر دنیای مجازی و ویژگی‌های منحصر به فرد خود نظیر سرعت در تعاملات و نبود مرزهای سنتی است. اصلاح قوانین خانواده به عنوان نهاد مستقل در منظر مقنن نیازمند تغییراتی در حوزه اصلاح جرائم رایانه‌ای، تطبیق قوانین سنتی حقوق خانواده با ویژگی‌های دنیای مجازی و تقنین مقررات پاسداشت حقوق خانواده است.

کلیدواژه‌ها: دنیای مجازی، تحکیم خانواده، زوجین، دادرسی خانواده، رویه قضایی.

* استاندارد APA: کرمی قره‌قشلاقی، اعظم؛ علیزاده، عبدالرضا؛ علوی قزوینی، سیدعلی. (۱۴۰۰). تأثیر دنیای مجازی بر حقوق خانواده. تحقیقات حقوقی بین‌المللی، ۱۴(۵۴)، ۳۸۹-۳۶۷.

http://alr.iauctb.ac.ir/article_693702.html

۱. دانشجوی دکتری حقوق خصوصی دانشگاه تهران پردیس ارس، تهران، ایران.

رایانامه: Azam.karamighara@ut.ac.ir

۲. دانشیار دانشکده گان فارابی دانشگاه تهران، تهران، ایران. (نویسنده مسئول).

رایانامه: alizadeha@ut.ac.ir

۳. دانشیار دانشکده گان فارابی دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: saalavi@ut.ac.ir

مقدمه

جهانی‌شدن یا جهانی‌سازی^۱ منتج از تحول ساختارهای سنتی، بومی یا بنیان‌های هویتی جوامع، به نحو فراگیر به سوی مدرنیته شدن است (ترنر و هولتون^۲، ۱۶۲؛ عنایت و موحد، ۱۸۳: ۸۵). اگرچه اصطلاح جهانی‌شدن از اواخر قرن بیستم رواج یافت، اما زمره‌های آن را حتی در آموزه‌های ادیان و آرای اندیشمندان آن روزگار می‌توان جست (ر.ک: واندن، فانک و پروست^۳، ۲۰۱۷: ۹۷؛ رابرتسون، ۱۳۸۰: ۱۵۲)

یکی از دغدغه‌های فرهنگ‌پژوهان جهان سوم، تحمیل الگوی توسعه کشورهای غربی نسبت به فرهنگ برخاسته از ملیت و تاریخ آنان است. نوع مصرف، کالاهای تولیدشده، روش‌های زندگی، معیار موفقیت اجتماعی یا انگارگان^۴ از جمله این موارد است که ممکن است تحت تأثیر قرار گیرد. همگنی^۵ جهانی‌شدن مورد تأیید یکایک جهانیان قرار می‌گیرد. این همگنی به واسطه وسایل ارتباط جمعی مانند وسایل ارتباط الکترونیک گسترده و باعث رواج الگوهای رفتاری مشابه در سطح جهانی می‌گردد (کیانی، ۱۳۸۱: ۱۳۲)؛ تغییرات حوزه فرهنگ ملی و دینی نیز متأثر از همین مقوله است. به طور مستقیم و غیرمستقیم خانواده نیز متأثر از تغییرات فرهنگی و سیاسی و اقتصادی قرار می‌گیرد و ارزش‌های به اصطلاح وارداتی منجر به تضعیف بنیاد خانواده، خدشه بر استحکام روابط اعضا، کاهش مهرورزی^۶ به اصول اخلاقی، آداب و رسوم ملی و اعتقادی می‌شود (ر.ک رابرتسون، ۲۰۱۶: ۴).

تأثیر مدرنیته، به خصوص از بُعد فرهنگی آن، بر تحولات خانواده در غرب، که به شکل‌گیری و تکوین خانواده مدرن و پست مدرن منجر گردیده است، موضوع پژوهش‌های تجربی فراوانی بوده است. (جمشیدی‌ها و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۸۶). بنابراین، قاعده‌گذاری مناسب در این راستا اهمیتی شگرف دارد، چرا که بی‌گمان تشکیل خانواده آثار گوناگونی را در روابط بین زن و شوهر از یک سو و رابطه پدر و مادر و فرزندان از سوی دیگر، دارد (کاتوزیان، ۱۳۸۹: ۱۱۹).

چنانکه یکی از محققان بیان می‌دارد، انقلاب صنعتی موجب تغییر خانواده‌ی گسترده به هسته‌ای گشته است و در اثر آن، الگوهای عام نهاد خانواده به کارکردهای جدید اجتماعی^۷ تبدیل شده است. کمرنگ شده نقش اقتصادی خانواده و محول نمودن آن به بنگاه‌های اقتصادی دولتی و خصوصی باعث کاهش تعداد فرزندان و حضور همه‌ی اعضا از جمله زنان در فعالیت‌های اجتماعی

^۱ Globalization.

^۲ Tumer, B.S., & Holton, R.J.

^۳ Robertson, R., & Buhari- Gulmez, D.

^۴ Ideologic.

^۵ ر.ک: کرباسیان، ۱۳۹۷: ۴۶.

^۶ پابندی.

^۷ نهادهای تامین رفاه اجتماعی، مدارس یا رسانه‌های اجتماعی و ...

شده است. پیامد دگرگونی اقتصادی، تغییر در ابعاد فرهنگی مانند ارزش یافتن مصرف‌گرا بودن، تضعیف فرهنگ بومی، رها بودن از قیدوبند جنسی، نابسامانی در جامعه‌پذیری و مهم‌تر از همه، چندهویتی بودن در دنیای مجازی است (تافلر^۱، ۱۳۷۴، ۱۳۷۰: ۲۲-۲۴؛ ر.ک: ترنر و هولتون، ۲۰۱۶: ۱۵۸-۱۶۱).

اصولاً، سیاست‌گذاری در زمینه دنیای مجازی به دلیل همگرایی تکنولوژیک رسانه‌ها و دشواری تفکیک بین قالب‌های مختلف ابزار ارتباطات مجازی با محدودیت مواجه است (لیاقی، ۲۰۱۷: ۳۶). دنیای مجازی دارای ویژگی‌های منحصربه‌فرد خود مانند «قابلیت دسترسی»، «فوق زمان و مکان بودن» است. پیامدهای منفی و مثبتی که این ویژگی‌ها از خود اشاعه می‌کند، به نسبت تعاملات بشری متعدد و چندگانه است. این تعاملات که برای انگیزه‌های مختلف اجتماعی و زیست‌جمعی به کار می‌رود، نیازمند سیاست‌گذاری در حوزه‌های خاص خود است. با این وصف، در حقوق ایران نیز برای فائق آمدن بر آنچه گذشت، سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی دقیق در راستای اهداف و هویت ایرانی - اسلامی می‌طلبد.

در روزگار ما، خانواده با وجود همه رویکردهای کارکردگرایانه یا ساختارگرایانه نسبت به آن، ممکن است از واقعیات بسیاری متأثر شود و بدین ترتیب، رسالت پیش‌گفته نظام حقوقی اهمیتی دوچندان می‌یابد. یکی از بایسته‌های این اندیشه، پدیداری مفهوم دنیای مجازی و جایگیری فزاینده آن در زندگی انسان هزاره سوم میلادی است، تا آنجا که امروزه به درستی از آن با تعبیر «زیست دوم» یاد می‌کنند. در واقع، پس از ورود فناوری‌های نوین اطلاعاتی و سایه‌افکنند بر زندگی مردم، کم‌کم آثار این ارمغان بر جنبه‌های متعدد زندگی فردی و اجتماعی هویدا گردیده و قلمرو آن تا بدانجا گسترش یافت که برخی از ارکان حقوق خصوصی و عمومی افراد و ملل را تحت‌الشعاع قرار داد (ماندگار و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۳). یکی از قلمروهای مهمی که در تبادل سریع اطلاعات در بستر دنیای مجازی مورد حمله قرار گرفته است، حوزه حریم خصوصی افراد و خانواده است. از همین رو، نظام‌های حقوقی باید در چشم‌اندازی کلان تا آنجا که می‌توانند مؤلفه‌ها این قلمرو را در پرتو قواعد حقوقی و نیز مقررات مناسب سازمان دهند. اتحادیه اروپا در جهت سلامت محتوای دنیای مجازی و کنترل حقوق شهروندان بر حریم خصوصی خود سند GDPR را در ۱۹۹۵ تنظیم نموده است. این سند در سال ۲۰۱۶ بازنگاری و در سال ۲۰۱۸ اجرایی گشت. در این سند، شیوه و اصول مدیریت محتوای دنیای مجازی شبه صراحت معین گشته است. در ایالت متحده که ارگان‌های دولتی در پی کنترل اطلاعاتی بیشتری از افراد هستند، مورد انتقاد صاحب‌نظران قرار گرفته و با وصف جامعه نظارتی خوانده می‌شوند (وبر، ۲۰۱۵: ۱۸-۱۹). همچنین، اسناد سازمان

¹ Toffler, A

همکاری اقتصادی و توسعه (OECD) نیز به لزوم حفظ حریم شخصی افراد در دنیای مجازی اشاره دارد.

داشتن جامعه سالم در اعلامیه جهانی حقوق بشر و میثاقین حقوق بشری به رسمیت شناخته شده است. از سال ۱۹۹۰ که تغییرات بنیادین نهاد خانواده سرعت گرفت، توجه نهادهای بین‌المللی نیز در تنظیم مقرراتی بر حفظ کرامت و امنیت نهاد خانواده بیش از گذشته شد (موسوی و ابراهیمی، ۱۳۹۹: ۴۹۲).

انزوایی و تنوع‌طلبی از آثار اعتیاد به دنیای مجازی است که در ماده ۱۶ اعلامیه جهانی حقوق بشر و ماده ۲۳ میثاق حقوق مدنی و سیاسی و ماده ۱۰ میثاق حقوق اقتصادی و اجتماعی، فرهنگی به ضرورت حمایت دولت از نکاح و تشکیل خانواده، حق انتخاب آزادانه، حمایت از رشد و نمو صحیح کودکان تأکید شده است. بنابراین، حق ازدواج و تشکیل خانواده متعلق به دو نسل از حقوق بشر است که موجب تکلیف سلبی و ایجابی دولت‌ها در این حوزه می‌شود (فلی^۱، ۲۰۰۸: ۶۹).

در لزوم حفاظت از قداست نهاد خانواده، روز بین‌المللی خانواده تعیین گشت و در سال ۲۰۱۸، جامع‌ترین گزارش با موضوع اجرا و اهداف سال بین‌المللی خانواده ارائه گردید.^۲ گسترش ارتباط دنیای مجازی در بین نسل جوان و نقش هویت‌یابی آنان تأثیر مهمی گذارده است. ورود به بستر دنیای مجازی پیش از امر نظارت نیازمند آگاهی است. بر این پایه، این پژوهش با هدف تحلیل آثار دنیای مجازی بر حقوق خانواده به‌عنوان نهادی مستقل و افراد به‌عنوان شخصیتی مستقل نگاشته شده، درصدد است بدین پرسش پاسخ دهد که دنیای مجازی چگونه بر حقوق خانواده اثر می‌گذارد؟ برای دستیابی به این هدف، پس از مطالعه مفهوم و مصادیق دنیای مجازی، مبانی اثرگذاری پیش‌گفته، جلوه‌های این پدیده، بایسته‌های نظام حقوق خانواده در برابر آن و پیامدهای این راهبرد نیز بررسی می‌شود.

۲. مبانی نظری لزوم توجه به اثرگذاری دنیای مجازی بر حقوق خانواده

دنیای مجازی که عبارت است از جهان ارتباط متقابل رایانه‌ها و جامعه‌ی حاصل از این روابط (ر.ک: ذکایی و خطیبی، ۱۳۸۵: ۱۱۳)، عمری بیش از ۲ دهه ندارد؛ به دلیل جذابیت‌های بصری و شنیداری جزء پرکاربردترین ابزار ساخت و دریافت محتوای آموزشی و اطلاعاتی و سرگرمی است. نوگرایی، توجه‌طلبی و هیجان از علل گرایش جوانان و فرزندان به دنیای مجازی است

^۱ Foly.

^۲ A/73/-para: 107, E/2018/4, A/73/61-E/2018/4. para: 114

(فجری و فجری، ۱۳۹۶: ۶۴). آمار^۱ قابل توجه کاربران دنیای مجازی، صاحب‌نظران را به تحلیل پیامدها دنیای مجازی جلب کرد که در ادامه به آن می‌پردازیم.

۱.۲. مبانی جامعه‌شناختی

هر ابزاری دارای اصول امنیتی است که هنگام بهره‌برداری اگر رعایت نشود، اهداف را برآورده نمی‌سازد. استفاده اعتیادگونه از دنیای مجازی منجر به انتقال فرهنگ دنیای مجازی به فضای واقعی می‌گردد، پیش از آنکه زمینه آن فراهم شود. نافرهیختگی یا اظهارنظر سطحی نسبت به همه امور، قضاوت همگان و کاهش احساسات انسان‌دوستانه، پدیدار شدن نوع جدیدی از گفتمان و روش زندگی منجر به فاصله و گسیختگی والدین از فرزندان می‌گردد.

توجه به مبانی جامعه‌شناختی در خصوص این موضوع و نهاد حقوقی می‌تواند به نوبه خود ضرورت کنشگری فعالانه حقوق خانواده را در برابر دنیای مجازی مطرح سازند که در ادامه این مبانی را بررسی می‌کنیم.

۱.۱.۲. لزوم پویایی حقوق

حاکمیت بر دنیای مجازی هم از منظر داخلی که جزء قلمرو حاکمیتی یک کشور است،^۲ بنابراین بایستی برای امنیت بقای حکومت، دارای مقررات مدون و رویه مشخصی باشد^۳؛ هم از منظر امری تمام شمول در بین تمام بشریت^۴ نیازمند قوانین و رویه‌ای است که مورد تائید همه حکومت‌ها بوده تا حفظ و رعایت حقوق بشر ممکن آید.^۵ اگرچه این واقعیت غیرقابل چشم‌پوشی است که نحوه بهره‌برداری از هر موضوعی امری مستقل از وجودیت آن است.

نظام حقوقی در روزگار ما همانند هر یک از نهادهای اجتماعی از واقعیات و نهادهای اجتماعی دیگر اثر می‌پذیرد. دانش حقوق نیز همانند هر یک از دانش‌های علوم انسانی باید از یافته‌های جامعه‌شناختی بهره‌بردارد. از این منظر، روزآمدسازی ارکان حقوقی موجب پویایی حقوق گشته که برای پاسخ‌دهی مناسب به تغییرات اجتماعی ضروری است. بنابراین، دنیای مجازی باید به‌عنوان یک سنجه اجتماعی اثرگذار در کانون توجه نظام حقوقی جای گیرد (ر.ک: صانعی، ۱۳۸۲؛ علیزاده، ۱۳۹۴).

^۱ ر.ک: شاوردی، ۱۳۹۴: (۵۱).

^۲ بر پایه نظریه وستفالیایی حاکمیت (Westphalian Concept of Sovereignty).

^۳ ر.ک: Viktor Mayer-Schonberger, "The Shape of Governance: Analyzing the World of Internet Regulation", Virginia Journal of International Law, No. 43, 2002-2003, p. 613

^۴ بر پایه ی نظریات "متعلق به همه" و "میراث مشترک بشریت" (Common Heritage of & Res communis) Mankind

^۵ ر.ک: Antonio Segura-Serrano, "International Regulation and the Role of International Law", Max Plank Yearbook of United Nations Law, vol. 10, 2006, pp. 254-255.

قانون‌گذاری در حوزه سایبری می‌تواند به صورت ملی، بین‌المللی، خودانتظامی و مراقبتی یا مختلط از این روش‌ها باشد. قانون‌گذاری ملی ناشی از اعمال حاکمیت دول است و سایر موارد ناشی از تعمیم نظریه دکترین (میراث بشریت) است (ضیایی و شکیب نژاد، ۱۳۹۶: ۲۳۰).

قانون‌گذاری ملی می‌تواند به شیوه جرم‌انگاری یا قوانین انسدادی^۱ باشد که معایب و فواید آن باید در جای خود مستقلاً بررسی گردد.

قانون‌گذاری بین‌المللی با انعقاد معاهدات بین‌المللی محقق می‌شود، مانند ماده ۳ پروتکل الحاقی به کنوانسیون حقوق کودک ۲۰۰۰. همچنین، قانون نمونه آنیسترال ۱۹۹۶ در سامان‌دهی تعاملات دنیای مجازی نقش چشمگیری داشته است. در این میان، توصیه‌های زیادی در متون بین‌المللی یا اجلاس‌های سران در لزوم اتخاذ رویه واحد نسبت به اعمال دنیای مجازی شده است که در جایگاه خود بیان آن ضرورت دارد.^۲

رویکرد ایران در قانون‌گذاری در رابطه با دنیای مجازی به قانون‌گذاری ملی متمایل است.^۳ نخستین قانون جامع و متمرکز در ایران، قانون جرائم رایانه‌ای، مصوب ۱۳۸۸ و قوانین اصلاحی آن، مندرج در قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ است. البته، قانون‌گذار ایرانی نیز بر لزوم همسویی با رویه جهانی نیز اذعان داشته و اعتراض به زیرساخت‌ها و نحوه مدیریت دنیای مجازی و اتخاذ کدهای رقمی، حمایت ایران از نتایج اجلاس اتحادیه بین‌المللی مخابرات، رأی مثبت ایران به سند اصلاحی اتحادیه بین‌المللی مخابرات در سال ۲۰۱۲ از جمله مواردی است که به نزدیک شدن ایران با رویه واحد جهانی حکایت دارد. از مجموع قوانین حاکم بر دنیای مجازی و طرح شبکه ملی اطلاعات و همچنین، پذیرش اسناد بین‌المللی در این زمینه به نظر می‌رسد رویکرد جمهوری اسلامی ایران بیشتر به اعمال روش مختلط در مدیریت دنیای مجازی نزدیک است.

۲.۱.۲. جهانی شدن حقوق

جهانی شدن حقوق، واقعیت آشکار زندگی بشریت است که با وجود بازتاب جلوه‌های روند بومی‌سازی نهادهای حقوقی از فروغ آن کاسته نشده است.

جهانی شدن به‌عنوان پدیده‌ای چندبُعدی بر خانواده نیز تأثیر می‌گذارد. دگرگونی نقش سنتی و ثابت و از پیش تعیین شده اعضای خانواده و تغییر در ساختار خانواده از جمله مهم‌ترین تأثیرات فرایند جهانی شدن بر خانواده است (شریفی زارچی و رضوانی، ۱۳۹۹: ۴۹).

^۱ Blocking Laws

^۲ World Summit on the Information Society (WSIS), Global Cybercrime Agenda (GCA), High-Level Experts Group (HLEG), . Final Acts of the World Conference on International Telecommunications, Dubai, (signed 2012)., Decision of the Arab Justice Ministers Council, 19th Session 2003., General Assembly Resolution 55/63 (2000), UN General Assembly Resolution 57/239 (2003).

^۳ پیرو ابلاغ «سیاست‌های کلی شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای» از سوی مقام رهبری، شورای عالی انقلاب فرهنگی، «مقررات و ضوابط شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای» را در سال ۱۳۸۰ تصویب کرد.

تردید و وجود ندارد که دنیای مجازی ضرورت توجه بیش‌ازپیش به پدیده جهانی شدن حقوق را به میان آورده است، چرا که این پدیده نهاد خانواده را با وجود گوناگونی‌های بوم‌شناختی خود در نظام‌های حقوقی سرتاسر جهان در معرض مخاطراتی گاه همانند قرار داده است. از همین رو، جهانی شدن حقوق خانواده دست‌کم از چشم‌انداز مهار اثرگذاری‌های دنیای مجازی و بر پایه راهبردهای بومی و یا جهانی، واقعیت آشکار فراروی کنشگران حقوقی و اجتماعی در جهان است.

۳،۱،۲. مؤثر بودن تعاملات اجتماعی بر قاعده‌گذاری حقوقی

منظور از اجتماعی شدن حقوق حرکت از امر فردی به سمت امر اجتماعی است (شهابی، ۱۳۸۷: ۲۷۷). به عبارتی، به معنای پذیرش حقوق به نحوی است که برای همه اعضای جامعه نفعی در برداشته باشد. دولت با مداخله خود در فرایند اجتماعی شدن حقوق و توسعه آن نقش دارد. البته، در عصر حاضر، برخی صاحب‌نظران برای خود جامعه در تعامل میان برابری و آزادی و تحقق عدالت توانایی لحاظ شده است (ر.ک: روبرو^۱، ۲۰۰۵: ۲۶۷).

به طور کلی، یکی از منابع مهم تکامل نظام‌های حقوقی خواه در دکترین، خواه قانون و یا رویه قضایی، نگرش‌های اجتماعی نسبت به مفاهیم حقوقی است که سبب می‌شود انگاره‌های معناداری از نقش‌آفرینی نهادهای حقوقی پدید آید و از یک‌سو، امکان انجام رسالت‌های حقوقی فراهم شود و از سوی دیگر، بتوان این نظام را از چشم‌اندازهای گوناگون ارزیابی کرد.

۴،۱،۲. تحول نهاد خانواده

در بین پنج^۲ نهاد اصلی اجتماعی، خانواده بنیادی‌ترین نهاد اجتماعی به حساب می‌آید (زاهدانی، ۱۳۹۶: ۹۸). برای خانواده، با توجه به مبانی دینی و بومی در هر جامعه وظایفی در نظر گرفته شده است، از جمله مشروعیت روابط جنسی و تولید نسل، تأمین نیازهای ضروری صحت و سلامت، پرورش و جامعه‌پذیر کردن فرزندان، انتقال فرهنگ ملی و دینی و...

در طول تاریخ، محققان بر تغییرات خانواده با توجه به نقش ویژه‌ی جامعه‌پذیر کردن افراد توجه ویژه‌ای داشته‌اند. اگرچه پیدایش چهره‌های نوین خانواده در جهان به دنیای مجازی مربوط نمی‌شود، باوجوداین روشن است که دنیای مجازی با دگرگون کردن بنیادین بسیاری از شیوه‌های سبک زندگی، خانواده متعارف و زیست آن را با تغییرات الگویی شگرفی مواجه کرده است. نظام‌های هنجاری سنتی با چالش‌های بنیادین روبه‌رو شده و در نهادهای گوناگون رفتارهای جدید هنجار تلقی شده است (نیک‌پی و پویا، ۱۳۹۱: ۱۳۲).

^۱ Roubier.

^۲ خانواده، اقتصاد، حکومت، دین، تعلیم و تربیت.

از مهمترین ویژگی‌های دنیای مجازی که در تعلیم و تربیت افراد جامعه نقش اساسی ایفا می‌کند، می‌توان به فزاینده شدن و فرا مکانی بودن، تکثر و تنوع عددی لایه‌های اطلاعاتی، بی‌هویتی، فردگرایی یا خودمحوری اشاره کرد.

در ادوار طولانی، جامعه ایرانی متشکل از خانواده به شکل گسترده بود که بر اساس معیارهای دین مبین اسلام و فرهنگ محیطی و بومی ایران شکل گرفته بود. امروزه، خانواده‌های هسته‌ای شکل متداول جوامع شهری گشته است و در آن، خانواده‌های زن و شوهری و فرزندان و اجداد و احوال به خانواده‌های کوچکتر یک نفره یا زن و شوهر با فرزند تبدیل شده‌اند (ر.ک: اعزازی، ۱۳۸۷: ۹۶). در این نوع خانواده‌ها، کارکردهای اصلی خانواده نظیر معیشت و سلامت و آموزش به بنگاه‌های اقتصادی یا سازمان‌های اجتماعی محول شده است.

با توجه به تحولات ساختاری، ضرورت تطبیق قوانین موجود با ساختارهای جدیدی حقوق خانواده پیش از گذشته احساس می‌شود.

۲.۲. مبانی حقوقی

مبانی نظام‌های حقوقی به‌عنوان اساس و شالوده آن در شناخت بهتر و تفسیر صحیح‌تر قوانین تأثیرگذار است. دولت در راستای سیاست‌گذاری خود به معیارهای اجتماعی و تاریخی و دینی بایستی توجه داشته باشد.

اسناد بین‌المللی حاوی حمایت از حقوق بشر بخشی از بیانات خود را به لزوم تحکیم خانواده اختصاص داده‌اند؛ با این حال، تعریف مشخصی از خانواده ارائه نگشته است و بیشتر آن را به دولت‌ها بر اساس فرهنگ و اعتقادات خود محول نموده‌اند (ر.ک: Foly, ۲۰۰۸: ۶۹). دولت‌ها می‌توانند محدودیت‌هایی به حق ازدواج^۱ را به دلایل نظم عمومی، مصالح عامه، اخلاق دینی و امنیت اعمال کنند که در تفکیک میان حقوق بشر و حقوق شهروندی باید بدان توجه گردد (جاوید، ۱۳۹۲: ۸۸).

برخی از مبانی حقوقی نیز عملکرد مناسب نظام حقوق خانواده را در برابر اثرگذاری دنیای مجازی می‌طلبند که در ادامه به این مبانی پرداخته می‌شود.

۲.۲.۱. اهمیت جایگاه نهاد خانواده در حقوق عرفی و شرعی

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، خانواده را واحد بنیادی جامعه اسلامی خوانده است. تقریباً در همه اسناد بنیادین جمهوری اسلامی بر جایگاه خانواده تأکید شده است.^۲

^۱ ماده ۲۳ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی.

^۲ از جمله این اسناد می‌توان به بیانیه گام دوم انقلاب، منشور حقوق بشر و شهروندی دولت جمهوری اسلامی ایران، برنامه‌های پنج‌ساله توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و... اشاره کرد.

باید دانست که اهمیت پیش‌گفته که از یک‌سو در حقوق عرفی خانواده و از سوی دیگر، در آموزه‌های اسلامی تبلور یافته، اقتضا می‌کند که تقویت آن از چشم‌اندازهای گوناگون در دستور کار قرار گیرد. باید خاطرنشان شود که به طور کلی ماهیت حقوق خانواده آن را از دیگر شاخه‌های حقوقی متمایز کرده است (Nicholson et Harrison, 58:2000). اگر حقوق موضوعه از توجه به اثرگذاری دنیای مجازی که بی‌گمان متغیری نیرومند در جامعه است، غفلت کند، نتوانسته مقتضیات موجود در قانون اساسی و آموزه‌های اسلامی را در جهت واکنش مناسب به اثرگذاری دنیای مجازی در نهاد خانواده به‌خوبی انجام دهد.

رسانه‌های اجتماعی در بستر دنیای مجازی مورد توجه کنشگران اجتماعی قرار گرفته‌اند. قواعد و احکام ناظر به فضای حقیقی بایستی با سازوکار متفاوت دنیای مجازی و همچنین، ویژگی‌های آن مانند باز بودن، عدم تمرکز، انعطاف‌پذیری و ایمنی بالا منطبق گردند (خانیک‌کی و بابایی، ۱۳۹۰: ۱۱۵). علی‌رغم تأثیرات درون خانواده و برون آن از عملکرد دنیای مجازی، مقنن آن‌چنان‌که بایسته است، تحرک لازم را برای حفظ کیان خانواده و مدیریت فرصت‌ها و تهدیدها با وجود تأکید اصل ده قانون اساسی نداشته است (گرگین و باقری، ۱۳۹۹: ۲۶۴).

۲،۲،۲. جایگاه نهاد خانواده

دیگر مبنای مهم حقوقی برای ضرورت عملکرد در برابر پیامدهای دنیای مجازی بر نهاد خانواده، حساسیت آشکار این واحد اجتماعی است. گفته می‌شود در بیشتر موارد، خانواده واحدی خودانتظام است که باید در پرتو اصل مداخله حداقلی نظام حقوقی سامان یابد. در غیر این صورت، مداخله حداکثری سبب می‌شود که بسیاری از عملکردهای اصیل نهاد خانواده روی نداده و چالش‌های دیگری از جمله در زمینه تربیت فرزندان پدید آید.

فروپاشی و انحطاط خانواده متأثر از پیامدهای منفی دنیای مجازی در نتیجه گسست فکری و عاطفی امری است که حکومت‌ها بایستی اهم خود را صرف کنترل آن کنند. از دیرباز، در اسناد بین‌المللی نیز به اهمیت استحکام خانواده بیش از سایر نهادها پرداخته شده است. علاوه بر معاهدات بین‌المللی پس از کاسته شدن از رغبت تشکیل خانواده یا گسسته شدن اعضای خانواده از یکدیگر، مجمع عمومی سازمان ملل متحد به‌عنوان یکی از ارکان ایجاد رویه حقوقی در میان دولت‌ها، با تصویب قطعنامه‌ای در سال ۱۹۹۴، بر لزوم اتخاذ سیاست‌های خانواده محور به‌عنوانی بخشی از توسعه ملی تأکید نمود.^۱ همچنین، در اشکال مختلف خانواده را در قالب نظام‌های فرهنگی و سیاسی و اقتصادی مورد حمایت قرار داد.

¹ 1994/237/47/RES/A, 2: para/2004/147/59/RES/A

مقررات سلبی و ایجابی که دولت‌ها آن را برای کنترل دنیای مجازی تعیین می‌کنند، نایستی با حق استفاده از دنیای مجازی به‌مثابه حقوق مکسب افراد به دسترسی محتوای اطلاعات منتشره و حق بیان نظر و تبادل آزادانه اندیشه در تناقض باشد.

۳,۲,۲. تأثیر دنیای مجازی بر دگرگونی‌های اجتماعی

با توجه به فرصت‌های بستر دنیای مجازی در به‌کارگیری قواعد حقوقی و کارکردهای اجتماعی آن مانند انعقاد عقود یا ارسال داده و تنظیم سند مقنن می‌تواند با نزدیک کردن عوامل فضای حقیقی به مجازی به سامان‌دهی قوانین مبادرت ورزد و از حداکثر ظرفیت منابع استفاده نماید. تا زمانی که مخالفت شرعی و قانونی در کاربرد از دنیای مجازی وجود نداشته باشد و حتی چه‌بسا نفع عقلانی نیز بهره‌برداری از ویژگی سرعت و تسهیل در روند انجام اعمال حقوقی باشد، بهتر آن است که با تکیه بر اصول حقوقی مانند احتیاط شرایط انجام اعمال حقوقی در بستر دنیای مجازی مهیا گردد.

تا زمانی که انجام یک امر حقوقی در فضای سایبری منافاتی با اعتبار دهی به عمل مذکور در فضای حقیقی نداشته و با حقوق مکسبه افراد در تضاد نباشد، مورد حمایت قانون نیز قرار می‌گیرد.

۳,۲. مبانی دینی

توسعه ارتباطات، جهانی و فرامرزی بودن، دستیابی آسان به اطلاعات، جذابیت و تنوع بصری و شنیداری اگر همراه با توجه مسئولان به ارتقای سواد رسانه‌ای باشد و در دسترسی آحاد ملت مساوات برقرار گردد، می‌تواند از فرصت‌های دنیای مجازی به نحو احسن بهره‌بردارد.

بخش قابل‌توجهی از کاربران دنیای مجازی متشکل از دین‌داران، دین‌پژوهان و علما و رهبران مذهبی هستند که با اشراف به جهان‌شمولی دنیای مجازی از ظرفیت‌های آن در جهت اعمال بسیاری از مؤلفه‌های اسلامی و الهی بهره‌می‌برند (نجفی و مهدوی واحدی، ۱۳۹۶: ۱۱). بنابراین، توجه به ظرفیت‌های دنیای مجازی خالی از فایده نخواهد بود.

۱,۳,۲. تقویت خانواده در انتقال ارزش‌های دینی

از نگاه دین‌پژوهان، خانواده بیش از حوزه اقتصادی و سلامت و آموزش دارای کارکردهایی است که در تربیت منابع انسانی نقش کلیدی دارد. پویایی نهاد خانواده از شاخص‌های اصلی یک اجتماع زنده و رو به توسعه است (حسینی، ۱۳۸۳: ۲۳). قرآن کریم نیز بخش بزرگی از رهنمون‌ها خود را به تنظیم و تعدیل روابط اعضای خانواده، حقوق و وظایف همسران و فرزندان اختصاص داده است. رجوع به این آیات در دستیابی به راهکارهای مؤثر در حوزه تحکیم خانواده در دنیای مجازی، هدایت‌کننده است.

۲,۳,۲. تأثیر رویکرد دینی در دیگر نهادهای اجتماعی

شاید آشکارترین حوزه‌ای که بتوان اثرگذاری آموزه‌های دینی را در آن دریافت، خانواده باشد. از همین رو، با توجه به اصل اباحه در آموزه‌های اسلامی که بر پایه آن، عملکرد مجازی اعضای خانواده به‌جز در موارد سازگار با محرمات اسلامی، عناوین مجرمانه و یا کژکارکردهای حقوقی (قوانین آمره مربوط به نظم عمومی و اخلاق حسنه) مباح است، نظام حقوقی باید آثار نامطلوب دنیای مجازی را بر نهاد خانواده زدوده و به‌جای آن، بکوشد تا جلوه‌های مثبت این پدیده در بخش‌های گوناگون نهاد خانواده تحقق یابد.

۳. جلوه‌های اثرگذاری دنیای مجازی بر حقوق خانواده

پس از مطالعه مبانی عملکرد در برابر اثرگذاری دنیای مجازی بر حقوق خانواده، جلوه‌های اثرگذاری آن بر نهاد خانواده بررسی می‌گردد.

۱,۳. حیات در خانواده

به طور کلی، اثرگذاری دنیای مجازی بر نهادهای دوران حیات خانواده را باید از چشم‌انداز گونه‌های مالی و غیرمالی آن بررسی کرد.

۱,۱,۳. نهادهای مالی

اثرگذاری دنیای مجازی بر نهادهای مالی در خانواده آشکار است، اگرچه باید همچنان امیدوار بود که رویه قضایی نگاه مناسبی را در این راستا در پیش گیرد. بی‌گمان، دسترسی به امکانات دنیای مجازی در چارچوب تعریف نفقه است و زوجه می‌تواند فراهم کردن این امکانات را از زوج طلب کند. نیاز و استحقاق زوجه و فرزندان با توجه به مقتضیات روز معین می‌گردد. دسترسی به ابزارهای ارتباط جمعی و یا آموزشی که در بستر دنیای مجازی پرکاربرد است، بایستی از سوی زوج مقدمات بهره‌بری از آن فراهم آید.

از دیدگاه مصادیق مهریه نیز ارزش مجازی از دیرباز مجادلاتی را برانگیخته است. از منظر دولت‌ها، پول رایج، پولی است که انتشار و گردش آن در محدوده ملی بوده و نظارت بر آن توسط دولت و بانک مرکزی انجام می‌شود. پول رایج در متون قانونی وسیله انجام تعهدات است مگر آنکه تا جایی که مخالف مقررات ارزی کشور نباشد، طرفین بر نوع دیگری از ارزش توافق کنند.

در بسیاری از کشورهای جهان در خصوص شناسایی یا اعتبارسنجی این ارزشها قانونی وجود ندارد (صادقی و ناصر، ۱۴۰۰: ۲۷۷). از همین رو، لازم است نظام حقوقی ایران در این باره

قاعده‌گذاری کند. بیت‌کوین نوعی پول مجازی است که متکی بر اصول رمزگذاری برای معتبر ساختن تراکنش‌ها است، درحالی‌که سیستم کنترل‌کننده متمرکز ندارد و از طریق هیچ سازمان یا نهاد دولتی اداره نمی‌شود (روشن و دیگران، ۱۳۹۸: ۵۰). از چشم‌انداز حقوق خانواده، با توجه به آن که در مالیت ارز مجازی تردیدی وجود ندارد و شرط لازم برای مهریه نیز مالیت داشتن آن است، می‌توان بیت‌کوین را به‌عنوان مهریه شرط کرد. البته، هر یک از دیگر زیرساخت‌های دنیای مجازی نیز قابلیت جای‌گیری به‌عنوان مهریه را دارد.

۲،۱،۳. نهادهای غیرمالی

دنیای مجازی در هر یک از مؤلفه‌های غیرمالی موجود در نهاد خانواده نیز اثرگذار است. چنانکه می‌بینیم، تغییرات در نگرش‌ها و روابط زوجین سبب شده تا زنان به شکلی روزافزون بر خواسته‌های حقوقی خود اصرار ورزند و نسل‌به‌نسل میزان مطالبات حقوقی در روابط زوجین افزایش یابد (چابکی، ۱۳۹۷: ۱۴). بنابراین، انتظار می‌رود که زوجین و به‌ویژه زوجه و همچنین، کودکان بر حق خود در دسترسی به امکانات دنیای مجازی در خانواده پافشاری کنند و مقتضیات نوینی را در برابر نظام حقوقی پدیدآورند.

نخستین رسالت نهاد خانواده که به کارکرد بنیادین جامعه‌پذیر سازی نیز اشاره دارد، تکلیف به همیاری در استوار ساختن مبانی خانواده و تربیت فرزندان است. نقش رسانه‌ها در تحکیم و فرهنگ‌سازی در جهت تشدید مبانی خانواده و معاضدت در این است که می‌توانند هنجارها و ارزش‌های اخلاقی موجود در جامعه را تقویت یا تضعیف نمایند (روشن و خلیل‌زاده، ۱۳۹۲: ۵۱۴).

همچنین، امروزه تردیدی در اثرات دنیای مجازی بر تربیت کودک وجود ندارد و اگر والدین رسالت یادشده خود را بدون استفاده از امکانات دنیای مجازی انجام دهند، رخداد گسست نسلی و در نتیجه، عملکردهای منفی گوناگون در نهاد خانواده و فراتر از آن اجتناب‌ناپذیر است.

ریاست مرد در خانواده نیز که بی‌گمان راهبردی در راستای مصالح خانوادگی است، به‌خوبی از راه استفاده مناسب از دنیای مجازی محقق می‌شود. حتی در خانواده‌های هسته‌ای و یا پیش از زایش اولین فرزند نیز به خاطر چالش‌های زندگی اجتماعی، نهاد حقوقی ریاست مرد بر خانواده با چالش‌هایی مواجه است. با وجود این، دنیای مجازی می‌تواند از یک‌سو زمینه مناسب‌ترین راهبردهای گذار از این چالش‌ها را به مرد ارائه دهد و از سوی دیگر، به او کمک کند تا در نزدیک‌ترین زمان ممکن میان رسالت‌های گوناگون خود در نهاد خانواده پیوند برقرار کند.

اثرگذاری دنیای مجازی در دیگر مؤلفه غیرمالی مهم در نهاد خانواده دوگانه است. در واقع، حسن معاشرت زوجین با یکدیگر در رخداد مناسب نهادهایی چون تمکین اثرگذار است؛ ضمن

این که در روایات به‌عنوان مبنا و اساس زندگی، مهر و محبت و رحمت و خوش‌رویی و مسالمت با یکدیگر ذکر شده است (صفایی و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۷۶). در نتیجه، دنیای مجازی در شرایطی که زوجین از دیدگاه مقتضیات شغلی خود ناگزیر به جدایی فیزیکی موقتی هستند، می‌تواند زمینه حسن معاشرت آن‌ها را پدید آورد. هرچند که در مقابل، اعتیاد به دنیای مجازی چالشی مهم برای حسن معاشرت به شمار می‌آید.

در میان همه‌ی نهادهای مالی و غیرمالی، عنصر مصلحت معیار قانون‌گذاری و ایجاد رویه قضایی است که هم در کنترل روابط اعضای خانواده با یکدیگر و هم حمایت از کودکان نقش مهمی دارد.

۲,۳. انحلال نهاد خانواده

نکاح سایبری به نکاحی گفته می‌شود که با اعمال اراده از سوی زوج و زوجه در بستر دنیای مجازی توافقات پیش از عقد و صیغه‌ی عقد در آن جاری گردد. اگر اجرای صیغه طلاق از سوی زوجه با ابزار الکترونیکی در بستر دنیای مجازی واقع شود، به آن طلاق سایبری گویند (محقق داماد، ۱۳۹۹: ۱۹).

خانواده همانند هر گروه اجتماعی دیگر با احتمال انحلال نیز مواجه است. از همین رو، در ادامه، اثرگذاری دنیای مجازی در بازه زمانی پس از انحلال خانواده نیز بررسی می‌شود.

۱,۲,۳. حقوق زوجین

تأثیر گسترده فعالیت در دنیای مجازی بر روابط اعضای خانواده غیرقابل‌انکار است. با ظهور فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی نوین در دنیای مجازی و حقیقی، حریم زندگی خصوصی از نظر اخلاقی به مخاطره افتاده است (حاج محمدی، ۱۳۹۶: ۲۰۹). برای نمونه، از جمله کاربردهای اینترنت، تلفن همراه و وسایل ارتباط جمعی مشابه آن، در عصر حاضر می‌تواند استفاده همسران از این ابزارهای نوین برای ایقاع طلاق از طریق پیامک و ایمیل و امثال آن‌ها باشد که می‌توان اصطلاح «طلاق از طریق فضای مجازی» را برای آن به کار برد (ضیایی و دیگران، ۱۳۹۸: ۴۲۱).

در این راستا، تحقق نهاد حقوقی «عسر و حرج» نیز بر پایه مقتضیات دنیای مجازی خارج از ذهن نیست؛ به گونه‌ای که برای نمونه، محروم کردن زوجه از دسترسی به امکانات دنیای مجازی با توجه به نیاز زوجه به آن و متناسب با پایگاه اجتماعی او، می‌توان به‌عنوان یکی از موارد عسر و حرج دانست.

در قلمرو «شروط ضمن عقد نکاح» نیز ارزیابی اثرگذاری دنیای مجازی ضروری است. برای نمونه، در بند ۸ شروط ضمن عقد نکاح در اسناد ازدواج تنظیمی از سوی سازمان ثبت، از ترک زندگی خانوادگی بدون عذر موجه به تشخیص دادگاه سخن گفته شده است؛ اکنون در هنگامی

که زوج حضور فیزیکی ندارد، اما با استفاده از زیرساخت‌های مجازی، نبود فیزیکی خود را تا حدی جبران کند، آیا رویه قضایی ترک زندگی خانوادگی را محقق می‌داند یا خیر؟

افزون بر این، بر پایه بند ۹ از شروط ضمن عقد نکاح، محکومیت زوج به ارتکاب جرائم مخالف عفت و مصالح خانوادگی همانند رابطه نامشروع سبب و کالت زوج در طلاق می‌شود. چیرگی دنیای مجازی در زندگی روزانه و ویژگی‌های ذاتی آن همانند گمنامی کاربران احتمال رخداد این چالش را در قلمروهایی چون شبکه‌های اجتماعی مجازی که همواره در حال گسترش است، آشکارا به میان آورده است.^۱

چنین برداشتهایی از اثرگذاری دنیای مجازی ملازمه دارد با اعتبار رویه قضایی. این مهم در پرتو استفاده از کمک‌های دکترین و رویه قضایی امکان‌پذیر است.

۲،۲،۳. حقوق فرزندان

در حقوق ایران، حقوق کودک در دو چهارچوب حقوق مالی و غیرمالی بیان شده است. حقوق مالی کودک در ماده ۱۱۱۹ قانون مدنی بر عهده پدر و جد پدری و مادر نهاده شده است. در اعلامیه جهانی حقوق بشر بند ۲ ماده ۲۵ به طور کلی به حقوق کودک و مادر اشاره شده است. ماده ۴۲ اعلامیه جهانی حقوق کودک به صراحت به تأمین حق تغذیه، مسکن و بهداشت قبل و بعد از ازدواج اشاره دارد. ماده ۱۸ و ۲۱ حقوق کودک به پرداخت هزینه‌های ضروری زندگی کودک، ماده ۳ به وظایف حکومت‌ها در قبال تأمین مالی کودک و در ماده ۶ سرپرستی کودک بیان گردیده است.

در رابطه با حقوق غیرمالی^۲ کودک قانون مدنی به وظیفه نگهداری در ماده ۱۱۶۸ بیان می‌کند که نگهداری کودک هم حق و هم تکلیف والدین است. حضانت نیز که شامل چهره مادی و معنوی نگهداری طفل است، از وظایف پدر و مادر است و به اقربا ارث نمی‌رسد (صفایی، ۱۳۸۱: ۲۳۵).

حق نگهداری کودک پیش از تولد در کنوانسیون بین‌الملل بسیار بدان پرداخته شده است. آموزش پیش از بارداری و حمایت مادی و معنوی مادر در دوران بارداری از مهمترین موارد پیشگیری از مخاطرات احتمالی دوره پیش از تولد است (عالمی و طایی، ۱۴۰۰: ۱۹۱).

۱- در این راستا می‌توان دادنامه شماره به تاریخ از شعبه دادگاه عمومی جزایی تهران را برای نمونه بیان کرد که در آن ارسال پیام را در شبکه اجتماعی مجازی فیسبوک مصداق رابطه نامشروع دانسته است. این رأی با صدور دادنامه شماره ۹۲۰۹۹۷۰۲۲۴۱۰۰۲۶۰ به تاریخ ۱۳۹۲/۳/۵ از دادگاه تجدیدنظر استان تهران تأیید شد.

۲- حق حیات و محترم شمردن جان انسان در بند ۱ ماده ۶ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی تأکید شده است، اما در رابطه با حق سقط جنین صراحتی وجود ندارد. اما در بند ۱ ماده ۴ این سند هر اقدامی علیه انسانیت و مبانی عقلی روی دهد، ناقض بر حق حیات خوانده شده است (صفری امیری، ۱۳۹۰: ۷۵).

یکی از مواردی که دنیای مجازی به مصلحت‌اندیشی شارع کمک می‌کند، حوزه ملاقات طفل است. حق ملاقات فرزندان که برای زوجین و هم فرزندان اهمیت بسیاری دارد، در هنگام ایمن‌سازی جامعه در برابر کووید ۱۹، دیدارهای رودر عمدتاً محدود شده است. به‌جای آن، نهادهای ذی‌ربط از زیرساخت‌های مجازی خاصی مانند گوشی‌های هوشمند، ارتباط هم‌زمان و شبکه‌های اجتماعی مجازی استفاده می‌کنند که این امر اغلب توسط والدین کودکان تسهیل می‌شود (Singer et Broodzinsky, 2020: 153).

همچنین، امروزه بر حق بازی کودکان در آموزه‌های بین‌المللی حقوق بشر تأکید شده است. از آنجا که حضانت به مفهوم پرورش جسمی و روانی است، لازم است که متصدی آن بازی‌های مجازی را از این حیث برای کودکان فراهم کند؛ وگرنه غایت مقرر از حضانت محقق نشده است. کنوانسیون حقوق کودک در رعایت حقوق حضانت، نگهداری و سایر امور مربوط به طفل، معیار تشخیص خود را مصلحت طفل قرار داده است؛ مانند تعیین ناظر در صورت کوتاهی ابویین به خاطر حفظ مصلحت طفل است (بیگدلی، ۱۳۹۰: ۲۱). تردیدی وجود ندارد که کودکان به‌عنوان یکی از گروه‌های انسانی حساس و در معرض خطر، به‌ویژه در شرایط پس از انحلال نکاح وضعیتی آسیب‌پذیرتر می‌یابند. از این دیدگاه، دنیای مجازی می‌تواند دست‌کم تا اندازه‌ای از این آسیب‌ها را بازسازی کند. در نتیجه، این کارکرد باید از سوی افراد و نهادهایی که در راه حمایت از کودک وظایفی را بر عهده دارند، مورد توجه قرار گیرد.

۴. مقتضیات نظام حقوقی در برابر اثرگذاری دنیای مجازی

متناسب با تقسیم‌بندی سنتی از حقوق، مقتضیات نظام حقوق خانواده را می‌توان از دیدگاه‌های شکلی و ماهوی نگریست که در ادامه، به تبیین هر یک از آنها پرداخته می‌شود.

۱.۴.۱. مقتضیات ماهوی

در آغاز لازم است مقتضیات ماهوی نظام حقوق خانواده در برابر اثرگذاری دنیای مجازی در نهاد خانواده از نظر گذرانده شود.

۱.۴.۱.۱. نقش دکترین

وضع و نسخ و تفسیر قوانین و از همه مهمتر، ایجاد نظام حقوقی هماهنگ با رهنمون‌های دکترین امکان‌پذیر است. تفسیر عقاید و نظرات علمای حقوق در مرحله قانون‌نویسی نقش مهمی ایفا می‌کند. البته باید توجه داشت که در زمان سکوت قانون و عرف، دکترین به تنهایی نمی‌تواند منبع مستقلی به حساب آید و قاضی مکلف به تبعیت از نظر دکترین نخواهد بود (جراد^۱، ۱۹۹۱: ۴۵۱).

^۱ Cornu Gerard.

در اهمیت دنیای مجازی به‌عنوان عنصری ارتباطی که زندگی بشریت را متحول کرده است، انتظار می‌رود که هر یک از پیشرفت‌های نوپدید دنیای مجازی از چشم‌انداز اثرگذاری خود بر حقوق خانواده در کانون توجه اندیشمندان و نویسندگان حقوق خانواده قرار گرفته و آموزه‌های لازم از این راه به فرایندهای قانونگذار و دادرسی انتقال یابد.

۴،۱،۲. قاعده‌گذاری مناسب

قاعده‌گذاری مهم‌ترین رسالت قانونگذار است که باید با رعایت اصولی چون تازگی، ضرورت و انعطاف انجام شود. اثرگذاری دنیای مجازی هنگامی به درستی در قلمرو حقوق خانواده مدیریت می‌شود که قاعده‌گذاری مناسبی نیز از این دیدگاه انجام شده باشد.

با توجه به انواع صلاحیت‌ها، دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی هر یک در جایگاه خود موظف‌اند روابط انسانی را در بستر تعامل دنیای مجازی سامان‌دهی کنند. جلوگیری از تبدیل شدن دنیای مجازی به سرزمین بی‌قانون^۱ توجه همه‌جانبه دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی را می‌طلبد (ضیایی و شکیب نژاد، ۱۳۹۶: ۲۳۲). چنانکه ماده ۲۲ کنوانسیون بوداپست به جایگاه صلاحیت جهانی در جرم‌انگاری فعالیت‌های دنیای مجازی تأکید کرده است، یکپارچگی اینترنت و مشکلات ناشی از عدم هماهنگی میان دول مختلف ضرورت قاعده‌گذاری بین‌المللی را در این حوزه بیشتر نمایان می‌کند. چنانکه در کنوانسیون حقوق کودک ۲۰۰۰ در رابطه با هزینه‌نگاری اطفال به ضرورت قاعده‌گذاری بین‌المللی در مبارزه با این نوع اعمال در دنیای مجازی تأکید شد. باوجوداین، ارزیابی قانون مدنی و نیز قانون حمایت خانواده نشان می‌دهد که قاعده‌گذاری پیامدهای دنیای مجازی آن گونه که باید مورد توجه قرار نگرفته است. از همین رو، افزون بر آن که لازم است در روندهای آتی قانونگذاری خانواده، این کاستی آشکار برطرف شود، رویه قضایی باید تا آن هنگام در پرتو تفاسیر مناسب، عدالت قضایی را از این جهت فراهم کند.

۴،۱،۳. تفسیر قضایی پرونده با توجه به اثرگذاری دنیای مجازی

تازگی نسبی توجه به ضرورت اثرگذاری دنیای مجازی در قلمرو حقوق خانواده، رسالت رویه قضایی را برای عملکرد مناسب در این راستا و برطرف کردن کاستی‌های احتمالی در دکترین و قانون پرننگ کرده است. درنتیجه، دادرسان دادگاه خانواده رسالت مهمی را برای برطرف کردن این نقیصه دارند. البته، این مهم نیازمند استفاده از قضات آموزش‌دیده یا جلسات آموزشی دوره‌ای است. از طرفی، حضور کارشناس مربوطه و الزامی بودن اخذ نظر کارشناسی در پرونده‌های مربوط به افعال دنیای مجازی مثمر خواهد بود.

¹ Lawless Territory

۲,۴. مقتضیات شکلی

بی‌گمان، مقتضیات شکلی ویژه‌ای نیز در قلمرو خانواده برای نظام حقوقی مطرح می‌شود. این مقتضیات در حوزه آیین دادرسی دادگاه خانواده مطرح است که در ادامه بدان پرداخته می‌شود.

۱,۲,۴. تقویت دادرسی الکترونیک در دادرسی خانواده

دادرسی الکترونیک به‌عنوان فرایندی نوین می‌تواند بسیاری از مشکلات روند دادرسی در نظام حقوقی را برطرف ساخته و با توجه به عدم محدودیت زمانی و مکانی به تحقق عدالت در جهت تحقق هدف قانون اساسی کمک بزرگی می‌کند. کاهش هزینه‌های سیستم قضایی، افزایش سرعت انجام کارها، انسجام در مجموعه اطلاعات سیستم قضایی، افزایش امنیت قضایی و اداری از دیگر دستاوردهای دادرسی الکترونیکی است (زاده‌حسین علیایی و احمدی، ۱۳۹۷: ۱۱۷).

به طور کلی، الکترونیکی شدن نظام حقوقی در راستای مفهوم بنیادین دولت الکترونیک پیامدهای سازنده گوناگونی را به همراه دارد. با وجود این، ماهیت نهاد خانواده و مصالح گوناگون موجود در رسیدگی به اختلافات خانوادگی ایجاب می‌کند که تقویت دادرسی الکترونیک با توان بیشتری دنبال شود.

در بیان قلمرو رسیدگی الکترونیکی گفته شده است اکثر کشورهای پیشگام در این زمینه، دادرسی الکترونیکی را امری اختیاری شمرده‌اند^۱ (Gacón Inchausti, 2010: 55). این مهم از نظر مقنن ایرانی نیز دور نمانده و در مقررات قانون پنجم توسعه بدان پرداخته است (مواد ۴۸ و ۴۶). حفظ ماهیت انسانی در جریان رسیدگی و لزوم فراهم کردن شرایط سازش و حضور رودررو و اصل برابری اصحاب دعوی در دادرسی موجب می‌شود که جایگزینی کامل دادرسی الکترونیکی به‌جای شیوه مرسوم امری نامطلوب خوانده شود (زرکلام، ۱۳۹۱: ۱۳۶).

۲,۴. ادله اثبات در دادرسی دعاوی خانواده

یکی از مهم‌ترین عملکردهای دنیای مجازی را در دادرسی خانواده باید در ادله اثبات دعوا دانست. در واقع، ادله الکترونیک این قابلیت را دارد که نظام دادرسی خانواده بتواند با استفاده از آن، در هر مورد از رخداد اختلافات خانوادگی، مناسب‌ترین تصمیم را در راه از میان برداشتن یا حل و فصل اختلاف بگیرد. برای نمونه، باید امضای الکترونیک در ایجاب و قبول عقد نکاح، پذیرفتنی باشد. بر این پایه، شخصی که بخواهد ایجاب نکاح را برای طرف مقابل ارسال کند، پیام حاوی اراده خویش را در قالب یک پیام رمزگذاری شده برای طرف مقابل می‌فرستد و مخاطب نیز با رمزی که میان وی و گوینده ایجاب مشترک است، پیام خصوصی را باز کرده و پس از آگاهی

^۱ رک: آیین نامه شماره ۲۰۰۵-۲۲۲ مورخ ۱۰ مارس ۲۰۰۵، نگارش کنترل شده در تاریخ ۱۳ اکتبر ۲۰۱۱.

از مفاد آن، قبول خود را به صورت خصوصی ارسال می‌کند (خورسندیان و شنیور، ۱۳۹۲: ۷۸). بدین ترتیب، استفاده از چنین امکانات سودمندی در دنیای مجازی، از یک سو انجام ارکان عقد نکاح را آسان‌تر می‌کند و از سوی دیگر، از چشم‌انداز اثباتی نیز ارزشی انکارناپذیر دارد.

۳,۲,۴. پررنگ کردن سواد رسانه‌ای زوجین و فرزندان

سواد رسانه‌ای یکی از مهم‌ترین ابزارهای لازم برای زیست مجازی به شمار می‌آید. از همین رو، لازم است در هنگام روندهای آموزش خانواده به زوجین، سواد مجازی آن‌ها نیز با توجه به مفهوم زیست دوم ارتقا یابد. افزون بر این، دادستان، ولی قهری و نیز قیم با توجه به وظایف خود در قبال کودکان باید هم خود سواد رسانه‌ای لازم را به‌ویژه از چشم‌انداز یادشده دارا بوده و هم آن را به گونه مقتضی به کودکان تحت اختیار خود ارائه دهند.

۵. برآیندهای توجه به اثرگذاری دنیای مجازی بر نهادهای حقوق خانواده

در صورتی که نظام حقوق خانواده بتواند در برابر اثرگذاری دنیای مجازی عملکرد مناسبی داشته باشد، انتظار می‌رود نتایج مطلوبی پدید آید که در ادامه تبیین می‌شود.

۱,۵. حفظ حقوق اعضای خانواده

روابط حقوقی موجود در نهاد خانواده را می‌توان به طور کلی به دو دسته روابط حقوقی میان زوجین و نیز روابط حقوقی زوجین و فرزندان تقسیم کرد. هر یک از این دو دسته نیز از نظر تأثیر از دنیای مجازی از یک سو چالش‌هایی را برای حقوق افراد پدید می‌آورد و از سوی دیگر، در صورت قاعده‌گذاری مناسب آن، انتظار می‌رود که حقوق افراد نیز در آن به‌خوبی حفظ شود.

۲,۵. حفظ حقوق افراد دیگر

افزون بر اعضای خانواده، حقوق خویشاوندان و نیز جامعه از رهگذر مدیریت مناسب پیامدهای دنیای مجازی بر نهادهای خانواده پاس داشته می‌شود که در ادامه این موارد را نیز از نظر می‌گذرانیم.

۱,۲,۵. خویشاوندان

در حقوق خانواده نهادهایی وجود دارد که در راستای آن، خویشاوندان از خانواده کمک‌هایی را دریافت می‌دارند؛ برای نمونه، نفقه خویشاوندان و قیمومت نهادهایی‌اند که با توجه به اهداف خود، در صورت توجه به دنیای مجازی در خانواده هدف، به‌خوبی برای خویشاوندان آن خانواده نیز تحقق می‌یابد.

افزون بر این، در رویه قضایی حق ملاقات طفل برای جد پدری نیز پذیرفته شده است. روشن است که ملاقات یادشده به‌ویژه در صورت کهولت سن جد پدری با استفاده از دنیای مجازی آسان‌تر و بهتر انجام می‌شود.^۱ بررسی محاسن و معایب ملاقات مجازی نشان می‌دهد که ملاقات مجازی نمی‌تواند جایگزین ملاقات حضوری شود و باید آن را به‌عنوان مکمل ملاقات حضوری در نظر داشت. در ایران، اساساً برقراری ارتباط مجازی بین والدین غیرحاضن با فرزندان، محدودیتی ندارد؛ باوجوداین، شایسته است قانونگذار به منظور جلوگیری از آثار سوء تربیتی و تحمیل هزینه‌های سنگین ملاقات حضوری، لااقل برای ملاقات مجازی بین والدین غیرحاضن زندانی یا تبعیدی یا مقیم خارج کشور یا شهرهای دور، مقررات مناسب اتخاذ نماید (طییبی جبلی و رحیمی، ۱۳۹۶:۱۴۳).

همچنین، هنگامی که دادرس قصد دارد از میان خویشاوندان، قیمی را برای کودک نصب کند، می‌تواند با استفاده از سامانه‌های الکترونیک و در پرتو بررسی سوابق، به ارزیابی صلاحیت آن‌ها برای تصدی این سمت مهم بپردازد. بنابراین، با توجه به این که عزل قیم به دلیل رفتارهای خلاف مصلحت برای کودک زیانبار است، اهمیت دنیای مجازی در انجام راهبرد یادشده بیشتر نمایان می‌شود.

۱.۲.۲.۵. اعضای جامعه

بی‌تردید، عملکرد مناسب نظام حقوق خانواده در برابر اثرگذاری دنیای مجازی به توانمندسازی نهاد خانواده منجر می‌شود که در آن از یک‌سو، آسیب‌های اجتماعی چون طلاق و فسخ کاهش می‌یابد و از سوی دیگر، خانواده می‌تواند با انجام مورد انتظار عملکردهای انتقال نسل و اجتماعی کردن فرزندان، رسالت خود را به‌عنوان واحد بنیادی جامعه اسلامی به‌خوبی نشان دهد.

بحث و نتیجه‌گیری

اعضای خانواده به مناسبت مصالح اجتماعی، مبانی دینی و اصول انسانی و کرامت از حقوق برخوردارند که هم در قوانین اساسی کشورها و هم در اسناد بین‌المللی مورد اشاره قرار گرفته است. نقش‌های بنیادی هریک از اعضای خانواده آن‌ها را دارای وظایفی نموده که با هیچ قراردادی نمی‌توان از آن چشم‌پوشی کرد. فرایند اساسی‌سازی قضایی باید به نحوی باشد که

۱- هر چند که قانون، حق ملاقات با طفل را برای یکی از ابویین، آن هم در صورت عدم سکونت ایشان در منزل مشترک قائل شده و ابویین منصرف از جد پدری است، اما با توجه به اینکه ملاقات جد پدری با طفل می‌تواند آثار مثبت روحی برای طرفین داشته باشد و در بسیاری از موارد در قانون جد پدری نیز مانند پدر دارای همان حقوق و تکالیف پدر می‌باشد که ملاقات جد پدری با مولی علیه می‌تواند از حقوق عرفی تلقی شود که قانون‌گذار نیز منعی در این خصوص نیاورده است. دادنامه شماره ۳۲۰۷۳۲۰۵۰۰۹۹۷۲۹۱۰۹۳۰ تاریخ: ۱۳۹۳/۱۲/۲۵، دادگاه حقوقی پردیس، این رأی به موجب دادنامه شماره ۴۶۰۰۲۲۴۰۰۹۹۷۰۹۴ مورخه ۱۳۹۴/۳/۳۰ دادگاه تجدیدنظر استان تهران عیناً تأیید شد.

تضمین‌کننده حقوق فرد و سایر عوامل انسانی و اجتماعی نسبت به او باشد. دنیای مجازی با تأثیر خود در جای‌جای زندگی فرد و پررنگ یا کم‌رنگ نمودن نقش‌های اجتماعی و خانوادگی او، هم نیازمند کنترل از سوی دولت و هم به شیوه خود-انتظامی است. این مقررات یا قدرت اجرایی خود را از نهادهای دولتی دریافت می‌کنند یا عرف این خصیصه را با آزمودن وجدان عمومی به آن اعطا می‌کند. در این مقاله، با تدقیق بر قوانین داخلی و هم‌چنین، دکتربین به شناخت ابعاد مختلف نهادهای حقوقی پرداخته و با جمع‌بندی آنچه گذشت، درمی‌یابیم که آگاهی‌سازی مخاطب دنیای مجازی و ارائه‌دهنده خدمات ارتباطی در حفظ کیان خانواده و دوری از مفسده‌های گسترده دنیای مجازی تأثیر بسزایی دارد. انعطاف‌پذیری و مصلحت‌اندیشی با پیروی از اصول دینی و حقوقی می‌تواند در اجرایی کردن قوانین فضای حقیقی در بستر دنیای مجازی کمک کند و چه‌بسا با ایجاد رویه قضایی، مسیر قانون‌گذاری را هموار سازد. حساسیت رسالت‌های بنیادین نهاد خانواده ایجاد می‌کند که نظام حقوقی به طور کلی، عملکردهای روزآمدسازی را در برابر آن در پیش گیرد، تا از این راه اهداف موجود در این نهاد نیز به‌خوبی تحقق یابد. برای دستیابی به این هدف، باید در آغاز مهم‌ترین جلوه‌های اثرگذاری دنیای مجازی بر هر یک از نهادهای موجود در حقوق خانواده دانسته شود. درواقع، ارزیابی دقیق این نهادها برای آگاهی از چگونگی اثرگذاری یادشده و پیاده‌سازی پاسخ‌های مناسب نظام حقوقی اهمیتی بنیادین دارد.

منابع کتاب

- حکمت نیا، محمود (۱۳۹۷). **حقوق زن و خانواده**، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی .
- صانعی، پرویز (۱۳۸۲). **حقوق و اجتماع: رابطه حقوق با عوامل اجتماعی و روانی**، تهران: طرح نو.
- صفایی، سیدحسین؛ عراقی، سید عزت‌الله؛ اسدالله، امامی، سیدمرتضی؛ قاسم‌زاده، محمود؛ صادقی، عباس؛ برزوئی، احمد؛ حمیدزاده، آهنی؛ بتول (۱۳۹۲). **بررسی تطبیقی حقوق خانواده**، زیر نظر: ابوالقاسم گرگی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- علیزاده، عبدالرضا (۱۳۹۴). **مبانی رویکرد اجتماعی به حقوق**، جستاری در نظریه‌های جامعه‌شناسی حقوق و بنیادهای حقوق ایران، چاپ سوم، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سمت.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۹). **خانواده**، ج ۲، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۹۵). **جامعه‌شناسی**، برگردان حسن چاوشیان، تهران: نی.
- محقق داماد، مصطفی (۱۳۸۰). **بررسی فقهی حقوق خانواده، نکاح و انحلال آن**، قم: مرک نشر علوم اسلامی.
- السان، مصطفی؛ منوچهری، محمدرضا (۱۳۹۷). آیین کشف و ابراز دلیل در دنیای مجازی. **پژوهش‌نامه حقوق کیفری**، سال نهم، شماره دوم، ۶-۳۰.

مقاله

- جمشیدیها، غلامرضا؛ صادقی فسایی، سهیلا؛ لولآور، منصوره (۱۳۹۲). «نگرش جامعه‌شناختی بر تأثیر فرهنگ مدرن از منظر جنسیتی بر تحولات خانواده در تهران»، مجله زن در فرهنگ و هنر، دوره پنجم، شماره ۲، تهران، صص ۱۹۸-۱۸۳. قابل بازیابی از:
10.22059/jwica.2013.35100
- حاج محمدی، فرشته؛ حاج محمدی، سمیرا (۱۳۹۶). «تأثیرات اخلاقی استفاده از دنیای مجازی بر پیوند زناشویی و روابط فرزندان در خانواده»، مجله اخلاق، سال هفتم، شماره ۲۸، تهران، صص ۳۷-۱۱. قابل بازیابی از:
10.22081/jare.2018.49851.1175
- خورسندیان، محمدعلی؛ شنیور، قادر (۱۳۹۲). «واکاوی مبانی فقهی و حقوقی جواز انعقاد نکاح در فضای سایبری». مجله فقه و حقوق اسلامی، سال سوم، شماره ۶، تهران، صص ۸۴-۵۵. قابل بازیابی از:
https://law.tabrizu.ac.ir/article_2102.html.
- چابکی، ام البنین (۱۳۹۷). «رویکردی حقوقی به تفاوت‌های نسلی در تعاملات زناشویی (مطالعه موردی رنان شهر تهران)». مجله مطالعات زن و خانواده، دوره ۶، شماره ۱، پیاپی ۱۱، تهران، صص ۲۶-۱. قابل بازیابی از:
10.22051/jwfs.2017.12975.1305

– روشن، محمد؛ مظفری، مصطفی؛ هانیه، میرزایی (۱۳۹۸). «بررسی وضعیت فقهی و حقوقی بیت کوبین». *مجله تحقیقات حقوقی*، شماره ۸۷، تهران، صص ۸۷–۴۹. قابل بازیابی از:

10.29252/lawresearch.22.87.49

– روشن، محمد؛ سیدمحمد مهدی، خلیل زاده (۱۳۹۲). «حقوق خانواده در برابر پخش برنامه‌های ماهواره‌ای». *مجله خانواده‌پژوهی*، سال نهم، شماره ۳۶، تهران، صص ۵۲۳–۵۰۷. قابل بازیابی از:

https://jfr.sbu.ac.ir/article_96339.html

– اسلامی پناه، علی (۱۳۹۹). *دکترین به منزله منبع حقوق*، فصلنامه پژوهش حقوق خصوصی، شماره نهم دوره سی و دوم، صص ۹–۲۸. قابل بازیابی از:

https://jplr.atu.ac.ir/article_12151.html

– ضیایی، سید یاسر؛ شکیب نژاد، احسان (۱۳۹۶). *قانونگذاری در فضای سایبر: رویکرد حقوق بین‌الملل و حقوق ایران*. *مجله حقوقی بین‌المللی* 34، شماره ۵۷ (پائیز – زمستان)، ۲۲۷–۲۴۹. قابل

بازیابی از:

http://www.cilamag.ir/article_27971.html

– بیگ‌زاده، صفر؛ رسولی، بهروز (۱۳۹۹). *قوانین و مقررات ناظر بر حمایت از حق مؤلف در دنیای مجازی (مطالعه تطبیقی در اسناد جهانی، حقوق ایالات متحده، کانادا، و ایران)*. *پژوهشنامه پردازش و مدیریت اطلاعات*. ۱۳۹۹؛ ۳۵ (۴): ۸۹۲–۸۶۳. قابل بازیابی از:

URL: http://jipm.irandoc.ac.ir/article-۴۱۹۱-۱-fa.htm

– موسوی، سید فضل‌الله؛ ابراهیمی، فاطمه (۱۳۹۹). *بررسی جایگاه خانواده در نظام بین‌المللی حقوق بشر*. *فصلنامه مطالعات حقوق عمومی دانشگاه تهران* (۵۰)، ۲، ۴۹۱–۵۱۱. قابل بازیابی از:

https://jplsq.ut.ac.ir/article_74353.html

– زاده حسین علیایی، زهرا؛ احمدی، احمد (۱۳۹۷). «*دادرسی الکترونیک در حقوق ایران؛ اهداف، مبانی و ویژگی‌ها*». *مجله تحقیقات حقوق خصوصی و کیفری*، شماره ۳۵، تهران، صص ۱۳۶–۱۱۷. قابل بازیابی از:

https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=472419.

– زرکلام، ستار (۱۳۹۱). *دادرسی‌های الکترونیک؛ ضرورتها، الزامات و چالشها*. *آموزه‌های حقوق کیفری* (۹)، ۳، ۱۲۹–۱۵۰. قابل بازیابی از:

https://cld.razavi.ac.ir/article_822.html

– صادقی، محسن؛ مهدی، ناصر (۱۴۰۰). «*مطالعه تطبیقی چالش‌ها و راهکارهای به‌کارگیری ارزش‌های رمزنگاری شده دیجیتال در نظام حقوقی ایران و آمریکا*». *مجله مطالعات حقوق خصوصی*، دوره ۵۱، شماره ۲، تهران، صص ۲۹۳–۲۷۵. قابل بازیابی از:

10.22059/jlq.2021.284096.1007243

– طیبی جلی، مرتضی؛ رحیمی، منصوره (۱۳۹۶). «*تحلیل ملاقات مجازی والدین غیرحاضن با فرزند در ایالات متحده آمریکا و ایران*». *مجله فقه و حقوق خانواده*، شماره ۶۶، تهران، صص ۱۶۳–

۱۴۷. قابل بازیابی از:

10.30497/flj.2017.63573

-عالمی، محمد حسین؛ طایی، فریبا (۱۴۰۰). **بررسی تطبیقی حقوق کودک از منظر حقوق ایران و حقوق بین‌الملل**. فصلنامه علمی مطالعات حقوق بشر اسلام. 10(1)

-شهابی، مهدی (۱۳۹۰). **فرایند «اجتماعی شدن حقوق» و تأثیر آن بر نظام حقوقی**. مطالعات حقوق خصوصی (۴۱) ۱۱، ۲۷۹-۲۱۱. قابل بازیابی از:

https://jllq.ut.ac.ir/article_29593.html

-ضیائی، محمد عادل؛ مولودی، محمد؛ رستمی، سهیلا (۱۳۹۸). **«بررسی فقهی وقوع طلاق در دنیای مجازی»**، مجله خانواده‌پژوهی، شماره ۵۹، تهران، صص ۴۲۷-۴۱۱. قابل بازیابی از:

https://jfr.sbu.ac.ir/article_97777.html

-ماندگار، مصطفی؛ زارعی، رضا؛ رنجبر، مسعودرضا؛ صحرایی مهرزاد، رزمی (۱۳۹۹). **«استنادپذیری داده‌ها و سوابق الکترونیک در مقابل حقوق کودک در دنیای مجازی»**، مجله حقوق کودک، شماره ۵، تهران، صص ۴۲-۱۳. قابل بازیابی از:

<http://www.childrightsjournal.ir/>

-محقق داماد، مریم السادات؛ جلالی، زهرا (۱۳۹۸). **«بررسی تطبیقی نکاح سایبری در فقه امامیه و اهل سنت»**. مجله حقوق تطبیقی، شماره ۱۱۲، تهران. قابل بازیابی از:

10.22096/law.2020.40434.

-Singer, Jacqueline, Brodzinsk, David.(2020). **Virtual parent-child visitation in support of family reunification in the time of COVID-19**. *Developmental Child Welfare*, vol. 2, 3. Retrieved from:

<https://doi.org/10.1177/2516103220960154>.

-Nicholson Ao Rfd, Alastair, Harrison, Margaret,(2000). **Family Law and the Family Court of Australia: Experiences of the First 25 Years**, 24(3) *Melbourne University Law Review* 756 . Retrieved from:

<http://classic.austlii.edu.au/au/journals/MelbULawRw/2000/30.htm.l>

-Cornu Gerard, (1991). **Droit civil, introduction, les personnes et les biens**. Montchrestien, 5 ed. Paris.ASIN : 9782707615770

<https://www.lgdj.fr/droit-civil-les-personnes-9782707615770.html>

-Deumier Pascale, (2013). **introduction générale au droit**, L.G.D.J., 2 ed. Paris.ASIN: 9782275090788

<https://www.lgdj.fr/introduction-generale-au-droit-9782275090788.html>

-Roubier Paul, (2005). **Theorie generale du droit**, Dalloz Paris.ASIN: 9782247051021

<https://www.lgdj.fr/theorie-generale-du-droit-9782247051021.html>

-Terré Francois, (2015). **Introduction generale au droit**, Dalloz, 10 ed., Paris ASIN :9782247153046 .

<https://www.librairiedalloz.fr/livre/9782247153046-introduction-generale-au-droit-10e-edition-francois-terre/>

-Foley, Elizabeth (2008). **Liberty For All: Reclaiming Individual Privacy In A New Era Of Public Morality** ,Yale University Press.ASIN: B0013TQ27W

<https://www.amazon.com/Liberty-All-Reclaiming-Individual-Morality-ebook/dp/B0013TQ27W>